

För sextusen år sedan

Jordbruket kommer till Skåne

Se också bifogat kronologiska schema för neolitikum i Sydskanandinavien.

De första moderna människorna, *homo sapiens*, levde i Afrika för 200 000 år sedan. När en del av dem så småningom utvandrade blev det början till en spridning av människosläktet över hela jordklotet (Berg 2005, s. 166; Hermelin 2011). Under större delen av denna tid levde människorna av jakt och fiske och allt annat som naturen bjöd på: bär, frukter, nötter, ägg, blad, rötter, svamp. Men för cirka 10 000 år sedan händer någonting omvälvande. På olika håll i världen börjar grupp efter grupp att odla; de skaffar sig husdjur och blir mer bofasta.

Tidigare ansåg man att åkerbrukskulturen hade sitt ursprung på *ett* ställe på jordklotet, men i dag vet man att minst sex områden utvecklade denna kultur oberoende av varandra (Malmer 2011). Ett av dessa låg i sydvästra Asien, mellan södra Turkiet och Irak. Söder om Taurusbergen växer de vilda grässorter som är ur ursprunget till det som skulle bli odlad säd. Härifrån spreds jordbruket omkring 7 000 år före Kristus, först till öar som Kreta och Cypern i Medelhavet, sedan vidare till Grekland och Ungern och vidare upp i Europa. Det var inte bara odlingsmetoder och tamboskap som spreds, utan hantverkstekniker som att spinna, väva och göra keramik. Keramik följde med, alltså färdigheter som förknippas med bondekultur runt om i världen (Hagerman 2011, s. 26 f).

Omkring 5 000 år före Kristus hade spridningen av agrikulturen nått upp till Östersjön och Nordsjön, men där stannade den av. Det skulle dröja drygt 1 000 år innan jägarna-fiskarna-samlarna längs kusterna i Danmark, norra Tyskland, Skåne och Halland började anamma den nya kulturen. Fram till dess hade samhällena i norr varit i stort sett opåverkade av jordbrukskulturen i resten av Europa. Enligt Hagerman blev övergången snabb: »/.../ det tog bara lite mer än hundra år för dem att gå över till att producera sin egen föda.« (2011, s. 29)

Hur fort jordbruket faktiskt spreds i Sydskanandinavien kan diskuteras. Welinder påpekar att människor hade börjat bo mer permanent på ett ställe redan under senare hälften av mesolitikum (2004, s. 223). Ett exempel på det är stenåldersbosättningarna i Skateholm, cirka 25 kilometer väster om Ystad. Där hittade arkeologerna på 1980-talet spår efter bostäder för året-runt-bruk. De äldsta daterades till cirka 5 500 år före Kristus och de yngsta till cirka 4 000 år före Kristus (Larsson 1988, s. 51 f).

Under tidigneolitikum byggde man visserligen långhus som beboddes under en stor del av året, men hushållen – eller en del av dem – flyttade säsongvis till andra platser för jakt och fiske. Welinders slutsats är att övergången till den nya jordbrukskulturen var successiv, och att det skulle

dröja hundratals år innan skillnaden mot det gamla blev uppenbar och allmän i hela landet (2004, s. 223).

Löddeborgsboplatsen nära Barsebäck på den skånska sydvästkusten undersöktes 1964–1970, huvudsakligen genom seminariegravningar vid institutionen för arkeologi och antikens historia i Lund. Resultaten från utgrävningarna gav Kerstin Jennbert ett basmaterial för att analysera relationen mellan erteböllekulturen och den tidigneolitiska kulturen. Hon fann inget belägg för att dra en skarp gräns mellan dessa kulturer, utan argumenterar i stället för att neolitiseringsperioden skedde under en mjuk och långvarig övergångsperiod (1984, s. 129).

Varför övergick människor runt om i världen att odla och hålla boskap? Hagerman menar att det är en av de stora gåtorna i arkeologin (2011, s. 24). Hon menar att livet som jägare-fiskare-samlare var lättsammare än livet som bonde, vilket stämmer med beräkningar som visar att människorna under mesolitikum i Sydsandinavien i sin närmaste omgivning hade ett överskott på föda. De behövde inte ägna mer än några timmar per dag åt fiske, insamling och jakt. En forskare redovisar en uppskattning av den genomsnittliga »arbetstiden« till så lite som två timmar per dag (Larsson 1988, s. 166).

De tänkbara förklaringar som man brukar peka på handlar om en växande befolkning, ett kallare klimat, en utveckling mot mer komplexa samhällen med inslag av konflikter och våld, ett ökat behov av att sätta upp gränser mot andra samt växande sociala hierarkier (Welinder 2004, s. 67 f). Malmer redovisar ytterligare en förklaring: Under den postglaciala tiden steg havsytan stadigt, vilket satte stora delar av Främre Orientens kustslätter under vatten. Befolkningen flyttade ihop på mindre områden, vilket tvingade fram en agrar livsmedelsproduktion (2011).

Enligt min mening är det troligt att *flera* faktorer samverkade när odling och boskapsskötsel etablerades i Skandinavien. Man ska inte heller underskatta betydelsen av att enstaka individer eller grupper, då som nu, är mer nyfikna och handlingskraftiga än andra. Ett fåtal personer kanske ville pröva några av de nya idéerna från kontinenten; det föll väl ut och andra tog efter. Utvecklingen var igång.

Φ

För att kunna odla spannmål krävs en öppen markbit som är fri från annan växtlighet. De första bönderna praktiserade troligen svedjejordbruk, vilket innebär att man väljer ut ett område, fäller träden och röjer bort buskarna. Efter något år – när det som har avverkats och röjts har torkat – bränner man av hela ytan. Eldningen ger en näringsrik träaska som är bra för odling. Efter bara några års skördar tar emellertid ogräs och sly över, och man är tvungen att flytta odlingen till ett nytt område som först måste

röjas och svedjas. De gamla åkrarna kan sedan användas till betesmark (Liljegren & Lagerås 1993, s. 37).

Svedjejordbruket gick hårt åt naturen. Ädellövsbogen brandskattades och jorden urlakades. »De första jordbrukarna förskingrade ett under årtusenden upplagrat energikapital i ädellövsbogen och dess näringsrika brunjord«, menar Welinder (2004, s. 37).

Yxor i flinta är vanliga fynd från neolitiska boplatser. De finns i avfallshögarna intill husen eller bortkastade ute i markerna. De förekommer också som offergåvor eller i gravar. Det finns enstaka fynd av brandröjningskol som har daterats till senneolitikum, men de flesta fynd av detta slag är yngre (Welinder 2004, s. 134).

För att ett röjt markstycke ska kunna besås och ge skörd krävs att jorden bearbetas. Ett enkelt och effektivt sätt är att låta ett antal grisar böka runt i marken under några månader, en metod som kan ha använts i det tidiga jordbruket. Ett annat sätt kan ha varit plöjning med årder, dragen av en eller flera oxar. Det finns årderspår från senneolitikum både i Skåne och på andra håll. För att bereda en ny åker fungerade däremot årder troligen inte, utan man var tvungen att använda en hacka eller spade (Welinder 2004, s. 134).

Under bondestenåldern odlades inte mindre än ett 20-tal olika växter. Vissa av dessa förekom emellertid bara under en del av perioden och i begränsad omfattning. Att döma av fynden av sädeskornsavtyck i keramik från sydvästra Skåne och Halland var naket korn, vete och enkorn de vanligaste grödorna under tidigneolitikum; 44, 21 respektive 20 procent. Cirka 2 000 år senare hade bilden förändrats: emmer var vanligast med 31 procent, följt av naket korn (26) och spelt (15) (Welinder 2004, s. 72; s. 486).

Φ

Kor, får, getter och grisar var de första jordbrukarnas boskap. Alla dessa kom som »färdiga« tamdjur till Skandinavien. Visserligen gav uroxen – som fanns här för cirka 12 000 år sedan – upphov till de tama nötkreaturen, men domesticeringen skedde någon annan stans, troligen i främre Asien. De tidiga nötkreaturen var större än dagens djur, men mindre än uroxen. Korna minskade med tiden i storlek, vilket berodde på inavel (Liljegren & Lagerås 1993, s. 39).

Det finns fynd av häst bland annat i Skåne från tiden 4 000–2 500 år före Kristus, men det är osäkert om fynden är vildhästar eller tamhästar. Det äldsta – så gott som säkra – fyndet av tamhäst är från Gotland, daterat till 2 700 år före Kristus. Mot slutet av neolitikum var hästen sannolikt uppskattad både som dragare och slaktdjur (Welinder 2004, s. 86).

Boskapen gick fritt ute i markerna. Bönderna tittade till sina djur, men de var utomhus dygnet runt, året runt. Tidigast mot slutet av neolitikum skedde en förändring. På några håll kan man ha byggt hägnader runt åkrarna för att skydda dem från att bli nedtrampade, men det finns få fynd som bekräftar detta (Welinder 2004, s. 149).

Tillkomsten av fähus innebär ett stort steg i riktning mot ett effektivare jordbruk. De ger djuren skydd mot kyla och rovdjur, och ägarna kan freda sig mot boskapstjuvar. Men framför allt kan man ta tillvara gödseln för att sedan sprida den på åkrarna, vilket ökar avkastningen avsevärt. Mjölkningen och allt som har med den att göra blir också enklare. När dyker då de första fähusen upp? Welinder menar att de kan ha varit en del av långhusen som byggdes under senneolitikum; dessa var stora nog att innehålla en fähusdel. Men troligare är att det skulle dröja fram till yngre bronsåldern innan stallning under de kallaste vintermånaderna blev mer allmän (2004, s. 125).

Φ

När jordbruket kom fick jakten, fisket och insamlandet en ny roll. Dessa aktiviteter hade fram till dess varit helt avgörande för människors överlevnad, men från tidigneolitikum och framåt minskade deras betydelse. Vilda skogsdjur, säl, fisk och skaldjur, liksom bär, svamp, späda blad och mycket annat fortsatte emellertid länge att vara en stor del av kosten. En beräkning med utgångspunkt från fynd i Östergötland – om än osäker – tyder på att insamlandet av äpplen, nötter med mera svarade för så mycket som 20–25 procent och vilt för 10–20 procent av kosthållet åtminstone i början av bondestenåldern; till detta kommer vad sjö och hav gav för befolkningar i kustnära bosättningar (Welinder 2004, s. 172).

Även när jordbruket och djurhållningen hade haft tid att utvecklas under ett par tusen år var säkert naturens nyttigheter ett gott komplement till den egenproducerade maten, inte minst under tider när skörden och slakten slog fel. Det är de ju än i dag, åtminstone för dem som bor utanför storstäderna.

Φ

Neolitikum varade under 2 000 år. Med dagens mått mätt är det en lång tid, och de förändringar som skedde i odling och boskapsskötsel – och indirekt i landskap, livsstil, boendeformer, samhällsstruktur etcetera – kan verka små jämfört med vad som har hänt under de senaste 200 åren. Men enligt min mening kan det vara en felsyn. Den familj som för första gången röjde mark, sådde och skördade, måste ha uppfyllts av en fantastisk känsla av framsteg.

Under perioden 3 000–1 500 före Kristus börjar bönderna klippa fårens ull, de spinner och väver. Tamhästarna börjar troligen tas i bruk bland

annat som dragdjur. Hirs och havre är nya sädeslag. Jordbruket blir succesivt effektivare, bland annat genom att man – åtminstone i slutet av neolitikum eller början av bronsåldern – har kommit på att ta vara på gödseln och sprida den på åkrarna. Welinder kallar detta skede för »de utvecklade produkternas omvälvning« (2004, s. 233).

Φ

Referenser

Berg, Lasse: *Gryning över Kalahari – Hur människan blev människa*, Ordfront, Stockholm 2005.

Hagerman, Maja: *Försvunnen värld – Om den största arkeologiska utgrävningen någonsin i Sverige*, Norstedts, Stockholm 2011.

Hermelin, Otto: Människans utvecklingshistoria, i *Nationalencyklopedin*, www.ne.se/lang/manniskan [den 7 december 2011].

Hydén, Susan: *Föreläsning i kursen Från renjägare till hållkistbyggare, Gropkeramik och marin miljö*, ARKDO4, Lunds universitet, Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lund 2011.

Jennbert, Kristina: *Den produktiva gåvan – Tradition och innovation i Sydskandinavien för omkring 5 300 år sedan*, Gleerups, Lund 1984.

Karlén, Wibjörn, kontakt via mejl och telefon, december 2011 [WK är prof. em. i kvartärgeologi vid Stockholms universitet; tidigare föreståndare för Tarfalastationen; medförfattare till Mayewski 2004, se nedan].

Larsson, Lars: *Ett fångstsamhälle för 7 000 år sedan – Boplatser och gravar i Skateholm*, Signum, Stockholm 1988.

Liljegren, Ronnie & Lagerås, Per: *Från mammutstjäpp till kohage – Djurens historia i Sverige*, Lund 1993.

Mayewski, Paul A m.fl.: Holocene climate variability, i *Quaternary Research*, 62, 2004, s. 243–255.

Malmer, Mats P: Neolitiska revolutionen, i *Nationalencyklopedin*, www.ne.se/lang/neolitiska-revolutionen, [den 7 december 2011].

Ruddiman, William: The anthropogenic greenhouse era began thousands of years ago, i *Climate Change* 61, s. 261–293.

Welinder, Stig m.fl.: *Jordbrukets första femtusén år – 4 000 f.Kr.–1 000 e.Kr.*, band 1 i serien Det svenska jordbrukets historia, Natur och kultur/LT, Stockholm, 2 uppl. 2004.

Widgren, Mats, Agrarhistoria och klimat – Nya samband och nya utmaningar, i Liljewall, Britt (red.): *Agrarhistoria på många sätt – 28 studier om människan och jorden*, Festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag, Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien, Stockholm 2009.

www.varmlandsmuseum.se, *Yngre stenåldern (neolitikum) 3 800–1 800 f.Kr.* [den 6 december 2011].

Examinationsuppgift nummer 2 för ARKDO1
Christer Wallentin, Garngränd 13, 263 77 Mölle
Telefon 070-844 81 25, 042-34 72 13
E-post christer.wallentin@bredband.net

Neolitikum, kronologiskt schema för Sydskandinavien

År f.Kr. ^a	Arkeologisk kronologi – huvudperiod ^b	Arkeologisk kronologi – underperiod ^b	Arkeologisk kronologi – delperiod ^c	Kulturgrupper ^b	Klimat ^d	Vegetation och djur	
1 700							
1 800							
1 900							
2 000		Senneolitikum SN					
2 100							
2 200							
2 300	Neolitikum eller yngre stenåldern eller bondestenåldern						
2 400			Yngre mellan-neolitikum MNB				
2 500							
2 600			Mellanneolitikum MN				
2 700				Äldre mellan-neolitikum MNA			
2 800							
2 900							
3 000							
3 100							
3 200							
3 300							
3 400							
3 500							
3 600		Tidigneolitikum TN					
3 700			Yngre tidigeolitikum TN II				
3 800			Äldre tidigeolitikum TN I				
3 900							

Bronsåldern tar vid

Trattbågarkultur

Gropkeramisk kultur

Stridsyxekultur

Noter

a. År före Kristus, kalibrerat C¹⁴.

b. Tidsgränserna för respektive huvudperiod och underperiod samt indelningen i kulturgrupper efter Hydén (2011) och Welinder m.fl. (1998, s. 50).

c. Indelningen av mellan-neolitikum och tidigneolitikum efter Welinder (2004, s. 50).

d. Data om klimatet under neolitikum är svårtolkad; resultaten är delvis motstridiga. Klimatforskningen tycks framför allt ha varit inriktad på förändringarna under blott de senaste 1 000 åren, framför allt de senaste 200.

En slutsats som går att dra är att klimatförändringarna har varit måttliga under neolitikum som helhet. Det hindrar inte att skillnaderna under ett decennium eller ett sekel var ganska stora, och upplevdes som dramatiska av människorna.

De svängningar som skedde under neolitikum fortsatte fram till nutid. Sedan cirka 100 år stiger medeltemperaturen på det norra halvklotet. I samband med den aktuella debatten om växthuseffekten har otaliga forskare påpekat att klimatutvecklingen under den nuvarande mellanistiden avviker från vad som har gällt under tidigare mellanistider. Det borde vara på väg att bli kallare, men i stället blir det varmare. Widgren (2009) menar att denna anomali visserligen är orsakad av människan, men han hävdar, i linje med Ruddiman (2003), att temperaturhöjningen började när jordbruket introducerades, alltså långt före västvärldens industrialisering.

e. Medeltemperaturen var uppskattningsvis 2–3 grader varmare än i dag när neolitikum inleds (Värmlands Museum 2011).

f. Efter Liljegren & Lagerås 1993. Enligt en forskare i kvartärgeologi visar emellertid förändringarna i glaciären Vuolep Allakasjaure att det var ganska varmt ända fram till cirka 3 500 f.Kr. Omkring 2 500 år f.Kr. blev det markant kallare, och cirka 500 år senare bli lite varmare igen (Karlén 2011). En grupp forskare har visat att trädgränsen i de svenska fjällen sjönk under neolitikum med cirka 100 meter (Mayewski m.fl. 2004).